

JAN BUISMAN

(historisch geograaf)

DUIZEND JAAR WEER, WIND EN WATER IN DE LAGE LANDEN

Onder redactie van A.F.V. van Engelen, KNMI

Deel 6: 1750-1800

Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

INHOUD

Enkele woorden vooraf

BESCHRIJVINGEN VAN DE WEERGESTELDHEID

ENKELE BIJZONDERE ONDERWERPEN

Blz.	Onderwerp
17	De tegenwoordige staat van Nederland
20	Een zilveren eeuw
22	De Zuidelijke Nederlanden (België) onder Oostenrijks bestuur
23	Veranderend besef van ruimte en tijd
25	De Verlichtingsutopie, geen andere meester dan de rede
26	Leesgezelschappen en geleerde Genootschappen
31	De val van Händel
33	Weergaloos, die honderden zwaaiende wieken
42	Grote rivieren, bron van voortdurende zorg
54	Hollands smalspoor versus continentaal breedspoor
61	Over een kleine prins en een grote hertog
64	Doodstraf voort wie straten onveilig maakt
70	Engeland voert nieuwe kalender in
75	In de Merwede vangt men duizenden zalmen
79	Maatregelen tegen wilde vogels (Groningen)
82	Vreemd fenomeen
90	De Brusselse hertogelijke sledevaart op 11 februari (1754)
91	Cruquius, Noppen en Engelman
93	Boekverbranding op de Dam
95	Drama met Pruisische emigranten
96	Lulofs over stijging zeespiegel en daling land
97	Utrecht pakt straatschenderij en fysiek geweld aan
101	Brand in Leeuwarder tuchthuis bij felle wind
108	Zou dat nu een zeemeermin zijn?
111	Regen maakt rijk
113	Melchior Bolstra weet het antwoord
116	Wonderlijke waterberoeringen en slingerende kroonluchters
126	Hoe 'Lissabon' te rijmen met Verlichting en vooruitgang?
127	De mens verwisselt de klimatologische verhoudingen
130	Prins Willem bezichtigt nieuwe vjzelmolen
135	Onderzoek van de bovenlucht met behulp van vliegers
136	Nieuwe oorlog brengt Republiek in lastig parket (1756)
137	Renversemant des alliances met België als inzet
144	Over dobbelen, de bal slaan en 'wulpsche exercitie' op zondag
149	Dominee Martinet, natuurvorser en starrenkieker
151	'De verschrikkelijke watersnood des jaars 1757'
167	En de dader? Levendig verbranden aan de paal
175	Iedereen blij met een walvis van 10.000 pond

- 176 Roedels van zeven of acht wolven maken Meierij onveilig
 177 Franse aanval in het westen begunstigd door droge wegen
 182 Vervuiling en baldadigheid (1758)
 185 Haagse kermis in brand
 187 Scheepsramp op Zuiderzee eist ruim honderd mensenlevens
 192 Branden in Oudewater en Sint-Maartensdijk
 193 Overlijden prinses Anna vergroot invloed Brunswijk
 194 Halley is terug
 195 Struyck, Lulofs, De Munck en Klinkenberg
 202 Wonderlijk natuurverschijnsel (1759)
 205 Europese oorlog neemt onverwachte wending
 228 Op Schier(monnikoog) is het leven schier onmenselijk zwaar
 239 School potvissen trekt duizenden kijkers
 243 Den Haag is een stad
 256 Elfstedentocht
 265 Kwakzalvers, matters en sulpherpriemers zijn gewaarschuwd
 274 Strijd om de waterverdeling over drie Rijntakken
 292 Christiaan Brunings, befaamd waterbouwkundige
 297 Jeugdige Mozart improviseert in de Oude Doelen
 298 Wie geen haast heeft, reist rustig en onderhoudend met de schuit
 298 In Zuid-Holland komen tal van droogmakerijen tot stand
 301 De maaltijden volgen de seizoenen, wintervoorraad is noodzaak
 315 Schrik en droefenis zijn onbeschrijflijk
 336 Willem en Wilhelmina: een erudiet paar
 349 Verdeling Rijnwater is gebed zonder eind
 360 Van de pasgeborenen haalt de helft het twaalfde jaar niet
 368 Heerlense Hongerbeek stroomt weer
 369 Lichtenberg bezoekt de Sonnenborgh
 374 De Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit
 391 Conventie van Arnhem van 1771 over de bovenrivieren
 408 De crisisjaren 1771 en 1772
 417 Staatsgezinden en prinsgezinden
 429 In Franeker (en elders) breidt men zich voor op het einde
 433 De beroemde heer Baster en zijn fraaie, vermakelijke hof
 434 Goethe als weeramateer
 450 De nieuwe psalmberijming en de wateren der tuchtiging
 486 Bijlandsch Kanaal wordt nieuwe Rijnloop
 490 Bestaat er verband tussen weersgesteldheid en ziekten?
 514 Meerdere revoluties op het eind van de 18de eeuw
 515 Een baron neemt het op voor de boeren
 525 Ach, hoe trillen mij de leden
 529 Vuurzee in Rotterdam
 537 Een scheepsramp en de rol van Frans Naerebout
 539 Tienduizenden lijden aan dysenterie, pokken en malaria
 540 Daar komt Pouwel Jonas aan!
 562 In vijftig uur in een klomp over de onstuimige Noordzee
 576 Keizer doet 'Blijde Incomste' in Belgë en bezoekt ook Holland

580 Goddelijke vervulling voor schamele behoeften
581 'Aan het volk van Nederland'
582 Zijn de Hollandse wolkenluchten en het Hollandse licht uniek?
589 Hollandse treurzaamheid
598 Verschuivende politieke panelen in de Republiek
607 Zonderling nieuws uit Friesland en Drenthe
615 De Laki en het weer
616 Hoe reageert de mens op perioden met somber weer?
618 In steeds meer steden worden Burgervrijkorpsen opgericht
619 De eerste luchtreizen
640 Beersche Maas of Overlaat in werking
658 In Holland wordt dragen van Oranje verboden
659 Pieter Teyler van der Hulst en zijn museum
662 Ketelmuziek op de Schelde
663 Het kordaatste deel der Natie
649 Onvoorstelbaar: zeven uur afgelegd in één uur!
670 Klein incident krijgt vérgaande consequenties
678 Snode aanslag bij Haagse Stadhouderspoort mislukt
683 Oproer in Hattem en Elburg
684 Patriottische beweging krimpt en radicaliseert
688 Drie dagen voor Sint-Maarten begint de Wolfsmaand
695 De Slag om Kattenburg
696 Keerpunt Goejanverwellesluis
698 Amersfoort en Zeist in het nieuws
699 Droog weer en laag water spelen de Pruisen in de kaart
709 Plotselinge watersnood in het hart van Holland
713 Zondag 13 juli 1788 is voor veel boeren een rampdag
746 De Grote Franse Revolutie van mei 1789
747 Graan (brood) duur
754 In België eindigt de opstand in chaos
756 Op reis bij slecht weer
770 Een bezoek aan het eiland Marken in de 18de eeuw
779 Eerste van zeven Coalitieoorlogen
783 Drie revolutionaire legers marcheren België binnen
789 Maastricht, Breda en andere steden zitten vol vluchtelingen
797 Rampen leiden tot innovatie
800 In maart 1793 staat Dumouriez aan het Hollandsch Diep
807 Coalitietroepen heroveren heel België
808 Optische telegraaf betekent revolutie in berichtenverkeer
808 Voortaan rijdt iedereen rechts
815 Frans schrikbewind laat ook Nederland niet onberoerd
821 Nieuwe Franse veldtocht in België heeft succes
822 Nederland volgende slachtoffer?
825 Brabantse vestingen kunnen het niet bolwerken
830 Oorlog op het ijs
835 Fransen trekken over zwaar vast ijs het land binnen
837 Omwenteling in Amsterdam

- 839 Hoe maakt men op eenvoudige wijze ijs uit brak water drinkbaar?
841 Het drama van Langakkerschans
845 Op de vlucht bij winterweer
849 Stormramp in Zweden
850 Frans en consolideren hun gezag aan de Rijn
851 Hoe kom je goedkoop aan brood?
852 Paradigmawisseling 1795, hoe ziet het eindresultaat er uit?
854 Volkstelling brengt verrassende uitslag
855 Zondag afgeschaft, weken van 10 dagen en uren van 100 minuten
858 Epidemische dysenterie in Katwijk en andere plaatsen
859 Maastricht, een Franse stad
860 Eerste Nationale Vergadering voor de eerste maal bijeen
865 Mijn man drinkt des morgens een glaasje reegenwater
887 De eerste Staatsregeling (Grondwet) van het Bataafse volk
889 Werkloosheid en armoede in de 'Bataafsche Republiek'
892 Boerenkrijg, Beloken Tijd, in Vlaanderen, Brabant en de Kempen
894 Kerst 1798 wordt de koudste van de eeuw genoemd
916 Op welk type winterweer volgt meestal een watersnood?
920 Oorlog in Noord-Holland (1799)
926 Natuurwetenschappelijk 'vormingscentrum' in Eenrum
927 Engelse vuur- of stoommachine bereikt het vasteland
930 De 'Lutine' zal de verbeelding nog twee eeuwen prikkelen
935 Scheepsramp bij Ameland eist vijfhonderd mensenlevens
938 Hoe beleeft men in Venlo de laatste winter van de 18de eeuw?
941 Hondsdagen

BIJLAGEN

1. Een reconstructie van het vroegere klimaat

Bronnen

- 2a. Historische (antieke) meetreeksen in de Lage Landen, I
2b. Idem, II

Temperatuur

3. Perioden met extreem koud en warm weer
4. Witte kersten
5. Vast ijs in de Rijn, Nederrijn, Lek, Waal en Maas en op de Zuiderzee
6. Bodenmeer (ook de Obersee) onder vast ijs
7. Lagune van Venetië onder vast ijs
8. Wijnogst
9. Manley-reeks, Midden-Engeland

Luchtdruk en wind

10. Historische (antieke) gegevens over luchtdruk en wind

Neerslag

11. Historische (antieke) gegevens over neerslag

Hoogwaters aan de kusten en in de rivieren

12. Stormvloeden

13. Waterhoogten in het open IJ

14. Vloedmerken (stormvloeden)

15. Hoogwaters in de rivieren

16. Hoogwatermerken (rivieren)

Diversen

17. Zonnevlekkengetallen

18. Jaar- of groeiringen

19. Fenologische kalender; vorsttolerantie

20. Tijd

21. Omrekenstabellen en schaalverdelingen

ENKELE WOORDEN VOORAF

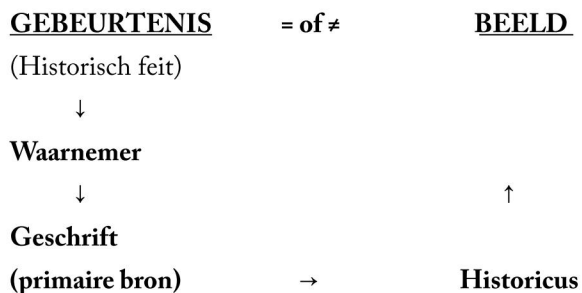
Het weer is de belangrijkste
bijzaak in de geschiedenis.

Acht jaar na deel V is deel VI er dan toch. De lezer zal wel gauw merken dat het door allerlei oorzaken een buitengewoon bewerkelijk boek bleek te zijn, dat meer tijd kostte dan in de bedoeling lag. Daar komt nog bij dat ik mij onderweg een adempauze van ruim twee jaar heb gegund, ik moest eens even wat anders doen! (Die heb ik voor een deel besteed aan het schrijven van *Extreem Weer!*) En deel 7 schiet mooi op!

In de tweede helft van de 18de eeuw worden in de Lage Landen op steeds meer plaatsen tegelijkertijd instrumentele waarnemingen gedaan. In 1750 zijn dat er rond 10, om dan te stijgen tot rond 30 in 1780, waarna het door de ongunst der tijden weer terugzakt tot rond 15 in 1800. En dan zijn er nog de talloze mensen die aantekening houden van bijvoorbeeld waterschade of blikseminslag, soms niet eens vanwege hun interesse in het weer, maar gewoon omdat ze schade hebben geleden. Daarmee neemt het aantal beschikbare gegevens schrikwekkende vormen aan. En dus moet je jezelf als auteur beperkingen opleggen. Is dat erg? Welnee. Schrijver en lezers zouden kopje onder gaan in een oceaan van feiten en feitjes en door de bomen het bos niet meer zien. Het ligt aan de keuze die je maakt: wat laat je weg? Mijn doelstelling is een zo goed mogelijk gelijkend 'portret' te ontwerpen van een winter- of zomerseizoen. En het spreekt ook vanzelf dat ik dit met 'precisie van detail en kracht van beelden' (Boevink) moet ondersteunen. Maar dat houdt niet in dat je elke hagelbui en iedere blikseminslag moet vermelden.

Dat portret (beeld) bestaat noodzakelijkerwijs uit woorden en afbeeldingen. Het boeiende palet van geluiden en geuren kan ik er niet bijleveren. Het gehinnik van de (vele) paarden en het geknars van wagenwielen op de keien en kasseien, de stemmen, het marktlawaai, de geur van brandend hout en versgebakken brood en van de stinkende achtergracht. En niet te vergeten het oorverdovende gekraak bij ijsgang en het gedruis van water en geschreeuw van mensen en dieren bij een dijkdoorbraak.

Hier moeten fantasie en inlevingsvermogen van de lezer de rest doen.

Centraal staan natuurlijk de Lage Landen (met hoofdletters), Nederland en België met een lichte nadruk op Vlaanderen. Omdat weer geen grenzen kent, mag ik het nabije buitenland, ongeveer de vierhoek Parijs, Londen, Hamburg, Frankfurt, niet veronachtzamen. Voor een goed begrip van de rivieroverstromingen zijn ijs, sneeuw en regen in de stroomgebieden van Rijn, Maas en Schelde van essentieel belang. Die rivieren, de Rijn voorop, krijgen daarom veel aandacht. De chronologische volgorde is bij een overstroming van de rivieren haast altijd: eerst het buitenland en dan de Lage Landen.

Omdat ik het van belang vind om meer te weten te komen over het gedrag van de straalstroom boven het noorden van de Atlantische Oceaan (er wordt immers wel vermoed dat er een negatieve correlatie bestaat tussen winterweer aan de oostkust van Noord-Amerika en in West-Europa) sluit ik ieder winterseizoen af met een korte karakteristiek van de Amerikaanse winter en van de ijstoestand rond IJsland. (Over de zomers is, tussen haakjes, veel minder bekend.)

Zojuist heb ik betoogd dat het een onmogelijke zaak is alle gegevens die je vindt in een boek van beperkte omvang te proppen. Maar het staat natuurlijk ieder vrij om wat ik hier aanbied verder uit te werken en er een *lokale invulling* aan te geven. Dat gebeurt al in deel- en detailonderzoek. Men kiest dan voor een stad of streek, een korte episode of één gebeurtenis, een stormvloed of uitgebreid onweer. Als steeds meer mensen actief worden, komen er zeker nieuwe feiten boven water. Het lijkt mij een mooie uitdaging voor verenigingen op het gebied van heemkunde, lokale geschiedenis, genealogie en dergelijke.

Deel VI beslaat de jaren 1751 tot 1800. Een halve eeuw met weergalozes winters en zinderende zomers, met hagel en hozen en met negen zware watersnoden. Een tijd vol reuring, met tal van oorlogen en met het begin van de Franse tijd. Met een inval van de Pruisen en van de Fransen, een opstand in België en een heuse oorlog in Noord-Holland. Vaak draaide het welslagen van een veldtocht om drie vragen: zijn de wegen begaanbaar (droog), is er genoeg gras voor de paarden en houden wij ons kruit droog?

Het is een tijd waarin nieuwe onderwerpen en categorieën gegevens hun intrede doen. Zo maakt het beschikbaar komen van meteorologische en demografische data het voor 18de-eeuwse artsen mogelijk het verband te bestuderen tussen de weersgesteldheid en het uitbreken van epidemieën. Ook wordt het mogelijk om perioden met extreem koud en warm weer beter (exact) te identificeren.

Omdat er bij de *bronnen* in de ruimste zin (vooral de vooroorlogse) nogal wat kaf onder het koren zit, is bronnenkritiek noodzakelijk. (Cf. deel I.) Bronnen lijken meestal wel betrouwbaar (en dat suggereren ze zelf ook), maar ze zijn dat lang niet altijd. We moeten af van het oude bijgeloof dat wat gedrukt staat juist is. Het is de taak van de onderzoeker de bron te kwalificeren. Steeds weer staan wij voor de vraag: gaat het hier om een primaire bron (ooggetuige), een contemporaine bron (tijdgenoot) of om literatuur, een latere schrijver? Primaire en contemporaine bronnen, dagboeken, jaarboeken, reisverhalen, etc. stemmen meestal goed met elkaar overeen en geven een redelijke mate van zekerheid. Maar met vooroorlogse literatuur, met name compilatiewerken, lijsten van stormvloeden, aardbevingen, strenge winters en dergelijke, is het oppassen. Vaak zijn ze oorzaak van verwarring en is de informatie dubieus of corrupt. Naoorlogse werken zijn doorgaans betrouwbaar omdat de auteurs vertrouwd zijn geraakt met bronnenkritiek.

Je zou kunnen zeggen: als je niet voor 99% zeker bent van een bepaald gegeven, laat het dan liever weg. Het bezwaar is dat je dan maar weinig overhoudt en ook veel waardevol materiaal kwijt bent. Past een gegeven goed in het al bekende beeld en bevat het veel details dan is de kans groot dat het juist is. In de praktijk is het bij ieder nieuw gegeven dat zich aandient een kwestie van kritisch beoordelen, van 'aanvoelen', en dan een afweging maken.

Veel aandacht besteed ik aan de invloed van het weer op het dagelijks leven en op de lotgevallen van de smalle gemeente, de mensen aan de onderkant van de samenleving, de veenarbeider in zijn plaggenhut en de schoenmaker in zijn kille kelderwoning. Juist deze mensen, niet zelden het merendeel van de bevolking, hadden het meest te lijden van hitte, kou, gebrek en honger. Desinteresse bij vele historici was jarenlang hun lot, dat ze deelden met weer en natuurrampen. De belangstelling van de historici ging overwegend uit naar thema's als oorlog en vrede (met grensveranderingen) en de lotgevallen van vorstelijke personen. Na de oorlog heeft er in dit opzicht een ommekeer plaatsgevonden.

Het weer hangt wel in de lucht, maar de gevolgen spelen zich af op aarde, in een concrete situatie, het dagelijkse leven van heel veel mensen, die vaak al zorgen genoeg hebben. Ik mag daarom niet achteloos voorbijgaan aan gebeurtenissen die het land op zijn kop hebben zetten en het gesprek van de dag zijn. Ik kan dan onmogelijk om de politiek heen. Maar zelfs in deel VI, misschien het meest politieke deel van de reeks, beslaan de betreffende passages minder dan 7% van de hele tekst. Zo nu en dan maak ik een historisch uitstapje. Korte passages over een wrede executie, over maatregelen tegen dolle honden, over tuig van de richel, over de zondagsrust, over een bezoek van de keizer en andere gevallen van *petite histoire*, zijn bedoeld om het dagelijks leven kleur te geven en de sfeer en de mentaliteit van de tijd wat dichterbij te brengen.

Ik volg zoveel mogelijk een bepaald *patroon*. Centraal staat natuurlijk de weersgesteldheid in het winter- en zomerseizoen (cesuur bij april en 1 oktober). De gebeurtenissen zijn niet thematisch geordend (alle strenge winters bij elkaar) maar zoveel mogelijk *chronologisch*. Daarmee wordt de werkelijkheid het dichtst benaderd en zijn oorzaak en gevolg goed aan te duiden. Wie graag alle warme zomers en alle stormvloed in één blik wil vatten, kan terecht in de statistiek.

Met deze chronologische aanpak hangt samen dat ik het belangrijk vind dat de lezer zich kan verplaatsen in wat onze voorouders in tien, twintig of meer jaar hebben moeten doormaken. Ik bied de lezer een doorlopend verhaal aan.

Daarbij hoop ik dat dit boek nu en dan een *Aha-Erlebnis* zal ontlokken aan bijvoorbeeld de genealoog die in een familieonderzoek stuit op onverklaarbare verhuizingen of sterfgevallen.

Ik heb natuurlijk wel eens getwijfeld of ik met de hier geschetste methode op het rechte pad was, maar de vele positieve reacties (en tot mijn verrassing een koninklijke onderscheiding) zijn een stimulans om op de ingeslagen weg verder te gaan.

Hobbels op de weg zijn er genoeg, ik noem er enkele van uiteenlopende aard.

1. De schrijfwijze van de aardrijkskundige namen. In de bronnen zijn die vaak verminkt en de huidige schrijfwijze is een heel andere. Ook met eigenaardige verschillen moet je rekening houden: Amsterdam heeft zijn Prinsengracht maar in Den Haag is de Prinsegracht, zonder n. Soms zijn er twee, drie of meer plaatsen of rivieren met dezelfde naam,

zoals Rijswijk, Alphen, Middelburg, Westkapelle, Nieuwpoort, Bergen, Putten, Hengelo, Hasselt, Vecht, IJssel, enz.

Veel kopzorg vergt de identificatie van stadjes en dorpen die in de 18de eeuw een Duitse naam hadden en nu in slavisch-sprekende landen liggen. Het is dan handig om een verzameling oude kaarten en plattegronden (Baedekers) bij de hand te hebben. In enkele gevallen vind je de naam van een zoekgeraakt dorp terug in de straatnaam in een buitenwijk van een grote stad.

2. Een van de moeilijkste aspecten is de beoordeling of een winter of zomer nat of droog is. Neerslag kan erg ongelijk zijn verdeeld, een lokale wolkbreuk kan de maandsom zo opvijzelen dat je in die maandsom een droogteperiode helemaal niet terug kunt vinden. Dan moeten de beschrijvende gegevens hulp bieden. Een ander gevolg is dat bij de periodisering van bijvoorbeeld de Kleine IJstijd in West-Europa de neerslag althans voorlopig geen rol van betekenis kan spelen. (Cf. ook bijlage 1.)

3. Een essentieel onderdeel van dit boek zijn de *kaarten* van de watersnoden. De gevolgen van bijvoorbeeld het bekende duo 1775 en 1776 zie je op de kaart veel beter dan in duizend woorden. De moeilijkheid is dat we de oude *kustvormen* moeten kennen. Het is een onmogelijke zaak om historische stormvloeden in te tekenen op een kaart waar bijvoorbeeld de IJsselmeerpolders op staan (zoals toch wel is gedaan). Maar het achterhalen van de gegevens eist tijd en kopzorg.

4. Vanaf de eerste helft van de 18de eeuw komen instrumentele gegevens ter beschikking, temperaturen, neerslagcijfers, barometerstanden. Maar de strenge kwaliteitseisen die wij heden ten dage aan dergelijke gegevens stellen, zijn hier niet van toepassing. Niettemin zijn de temperaturen in Zwanenburg, ondanks het vele water, en Utrecht (de beschutte ligging ten spijt) redelijk goed bruikbaar. Hetzelfde geldt voor de temperaturen van Veen in Haarlem, ondanks dat deze op eigenaardige wijze tot stand komen. De temperaturen van de zomer en herfst op het landgoed Dennenburg in Driebergen (Van der Muelen) zijn zeker aan de hoge kant en hebben slechts indicatieve waarde. Maak ik melding van zomerse en tropische dagen dan geldt dat uitsluitend voor Dennenburg. Ik heb er géén correcties op toegepast. (Het is vooralsnog niet duidelijk hoe dat zou moeten!) De lezer en vooral de onderzoeker moeten zich dit realiseren.

Al eerder heb ik, in antwoord op vragen, gezegd, dat ik de tekst alleen schrijf. (Een enkele bijlage daargelaten.) Houd je de tekst in één hand, dan bereik je consistentie in benadering van onderwerpen en in taalgebruik. Dat is prettig voor de lezer. Wel heb ik natuurlijk geprofiteerd van vragen en opmerkingen die ik van verschillende zijden heb ontvangen. Op het KNMI heb ik gesprekken gevoerd over onder andere de definitie van een droogteperiode en over de berekening van maximum- en minimumtemperaturen uit puntwaarden; ik noem hier in het bijzonder Aryan van Engelen, Harry Geurts, Rudmer Jilderda, Henk van Oel en Rob Sluijter. Veel dank ben ik verschuldigd aan Jaap Kwakkel en Martin Heunks (Studio). Eerstgenoemde heeft vanaf deel I de zorg gehad voor de kaarten en de meeste andere illustraties. Hij heeft dat steeds met grote vakkennis en veel geduld gedaan. Martin Heunks bleek steeds bereid mij op technisch gebied te hulp te komen. Veel dank gaat uit naar Folkert IJnsen in Stiens. Hij heeft zijn grote kennis op statistisch gebied vaak in dienst gesteld van deze reeks boeken. De grafieken en diagrammen van het klimaat zijn van zijn hand.

Nota:

~ ~ ~
In het jaar 1709 van 23 september
thans tot 15 Dags Maandt effter falc h
decoffing, bekomentary en liddes bouft
gellidft, dat alle get wintor vrad, fco
forlor, Rogge, gort, en fley falkit
nift en vordt gelidft, fod datter nift
van otar it gellidft, waer 23 forlor
in dat jaar gort 17, gort 17 - 10 - 0
23 roggē - 12 - 0 - 0 23 gort dō - 23
5 gort, get fact - 12 - 0 - 0: ooch
fco vordt gort by nader alle 23 gort
en abricof fcomy) wcl Appel en Bōr =
Bomē fcomē get fcomē dō adē 23
tagel nift kon 23 fco hē fang get
in get dōt van 23 hōd fco dō van 23
fco ontalge 23 mē fco fco get fco /
dat 23 wē fco fco in get dōt al mē
wānch fco hē fco gort fco fco dat mē
mē fco fco in fco mē fco gort mē
fco fco fco fco fco fco fco fco fco
fco fco fco fco fco fco fco fco fco

Middeleeuwse teksten zijn vaak goed leesbaar omdat de letters als het ware zijn getekend, maar ze bevatten veel afkortingen. In de 17de en 18de eeuw schrijft men soms slordig en bezigt men afwijkende lettervormen. Dit is een aantekening over de strenge vorst in 1709 in het doopboek van de statie (parochie) Standaardbuiten. (Cf. deel V, 334.)

Veel heb ik te danken aan het enthousiasme van de leden van de Vereniging voor Weerkunde en Klimatologie (VWK). Allereerst Bennie Bouwhuis in Nijbroek. Hij stuurde mij vanuit zijn onuitputtelijke weerdokumentatie menige waardevolle aanvulling. De heer Bouwhuis ontleent veel gegevens aan contemporaine kranten, een tot nu toe weinig door historici gebruikte bron. Verder noem ik Mees Weststrate (voorzitter VWK), Sebastiaan Cobelens, Johan Effing, Jordi Bloem (MeteoGroup), Leo Wouters en André Ibelings. Van verscheidene zijden kreeg ik gegevens toegezonden. Ik bedank daarvoor Anton C. Zeven, Irene Maas, Wim Terlouw, Paul Gols, Edward Boeren, M.C. van Hoorn, Ton Lindemann, dhr. en mw. De Walle, H.W. van der Zijpp, W. Timmer en anderen.

Na het noeste werk van vier medelezers bevat deel VI naar ik hoop nog maar sporadisch een tik- of andere fout, wat het lezen veraangenaamt. Veel dank daarvoor aan Bernard van Bossum (journalist, Den Haag), Ruud van Doorn (technisch-wetenschappelijk onderzoeker, Enschede), Jan Jager (weerstation Cumulonimbus, Assen) en Hans van der Wiel (advocaat, Rotterdam).

Mijn uitgever Dingeman van Wijnen ben ik erkentelijk voor de hoge mate van vrijheid die hij mij liet bij de inrichting van het boek. Ook toonde hij zich, zoals bij de vorige delen, zeer betrokken bij het onderwerp.

Het weer met de ontelbare natuurrampen in lang vervlogen tijden is een van de weinige onderzoeksterreinen waar je nog echt op ontdekking kunt gaan. Zelfs de lotgevallen van een wind- of watermolen, een oude sluis of brug, een hoge toren, kunnen al iets nieuws aan de dag brengen. Vergeet niet dat in de loop der jaren ontelbare kronieken, jaarboeken, dagboeken en brieven op van alles en nog wat zijn doorgespit, behalve nu juist op weersverschijnselen.

Ik voeg hier nog aan toe, dat je veel aan de weet kunt komen door aan reeds lang bestaand (en goed onderzocht) bronnenmateriaal nieuwe vragen te stellen.

WATERVERDELING AAN BOVENRIVIEREN BLIJFT PROBLEMATISCH

In *Gelderland*, waar de *Rijn* ons land binnenkomt, is de situatie al eeuwenlang gecompliceerd. Ten eerste is de rivier nogal onbeheersbaar en ten tweede betreft het grensgebied. Het grondgebied van het hertogdom *Kleef* strekt zich uit tot bij *Arnhem*. De zogeheten 'Kleefse cantons' *Liemers*, *Huissen* en *Malburgen* vormden in de Gouden Eeuw praktisch een Nederlands protectoraat, maar die tijd is voorbij. *Pruisen* deelt in *Kleef* de lakens uit en het beslissingscentrum is nu *Berlijn*, waar Frederik II, de Grote (1740-1786) de scepter zwaait. Der alte Fritz is, ook al ziet hij er uit als een dwerg, een van de belangrijkste Hohenzollern-koningen. En tevens een van de meest curieuze.

Legendarisch is zijn obsessie voor de Franse taal en cultuur (hij spreekt beter Frans dan Duits), zijn pronkzucht (marmeren paleizen, bezoek van Voltaire en anderen) en zijn liefde voor windhonden, die hij belangrijker vindt dan zijn eigen vrouw. Maar dit betekent niet dat hij zijn dingen met de Franse slag doet. *Nederland* kan niet om hem heen.

Zijn onderhandelaars weten de Kleefse belangen goed te bepleiten. In 1745 vonden *Gelderland* en *Kleef* elkaar in de Spijkse Conventie. Alles draait om de evenwichtige verdeling van het Rijnwater. Er zijn vijf partijen: *Gelderland*, *Holland*, het Sticht (*Utrecht*), *Overijssel* en *Kleef* (*Pruisen*). Eigenbelang en particularisme voeren de boventoon en belemmeren jarenlang het vinden van een afdoende oplossing.

In de 17de eeuw was een steeds groter wordend probleem een enorme bocht in de *Rijn* beneden *Lobith* waardoor er te weinig water naar de *Nederrijn* en de *IJssel* kon stromen. De *IJssel* stond dan ook herhaaldelijk bijna droog. Dat leverde moeilijkheden op voor de scheepvaart en het vormde ook een veiligheidsrisico in tijd van oorlog.

In 1709 had men door de opening van het *Pannerdens Kanaal* deze bocht gecoupeerd. Daarmee waren *Herwen* en *Aerd* die vanouds tot de *Betuwe* werden gerekend, daarvan gescheiden. Het nieuwe kanaal sluit zo goed aan op de natuurlijke loop van de *Rijn* dat latere generaties menen dat het een stuk rivier is.

De *IJsselsteden* verheugen zich over de verruiming van de scheepvaart, ook is de oostgrens nu beter beveiligd. De *Waal* krijgt uiteraard minder water en in *Nijmegen* en in de Hollandse riviersteden maakt men zich zorgen over de bevaarbaarheid van de *Merwede* en *Maas*. *Holland* en *Utrecht* hebben nog meer bezwaren, de vergrote afvoer via *Nederrijn* en *Lek* veroorzaakt vaker overlast. De *Lek* blijkt niet in staat te zijn zoveel water af te voeren en moet nodig worden verbeterd. (Zie onder 1747 in deel V.)¹¹

Dat de waterverdeling grillig en onvoorspelbaar is, blijkt uit de ligging van *kasteel Bijland*. In het begin van de 18de eeuw lag het op de linkeroever van de *Waal*, later midden in de stroom en in 1751 op de rechteroever. Het meest bedreigde dorp is *Herwen*. Het gevaar komt vanuit de *'s-Gravenwaard* die kwetsbaar is voor overstromingen en vanuit de *Waal* die hier een wijde bocht maakt (zie de kaarten).

De *'s-Gravenwaard*, gelegen in de oude wijde *Rijnbocht*, is de uitloper van de grote uiterwaard waarin *Tolkamer*, het oude tolhuis, ligt. Het is een Staatse enclave op *Kleef's* territorium. Dan is er de *Waal* die met een grote bocht om de *Bijlandse Waard* heen stroomt. Bovendien wordt deze bocht al jaren groter. Er zijn veel voorstanders van coupering, onder wie het gewest *Holland*. De *Waal* ondergraaft de *Herwense dijk* die het gelijknamige dorp moet beschermen. Maar een afsnijding van deze bocht wordt als een technisch hoogstandje beschouwd. De strijd om *Herwen* zal worden beslist in de winter van 1763 op 1764 zoals we nog zullen zien.

De bovenmond van de Oude Rijn en de Waalbocht bij Herwen, ontl. aan G.P. van de Ven, Aan de wieg van Rijkswaterstaat. Wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal (Zutphen, 1976) 298. Getekend naar een kaart van W. Leenen, verkleind door M. Bolstra en toegevoegd aan de Resolutie van de Staten van Holland, 1 december 1751.

Volgens de Mercurius is de *Main* op 3 maart zo hoog dat het water de stad *Frankfurt* in stroomt. De gevolgen voor de *Rijn* blijven niet uit, weldra staat het water te *Keulen* en *Düsseldorf* in de poorten, uiteraard de waterpoorten. Over enkele dagen zal de vloed nu *Nederland* bereiken. In de nacht van 18 op 19 maart 1751 is er een doorbraak in de *Pannerdensewaardse Dam* ten noorden van *Pannerden*. Kort hierna bezwijkt de *Ossenwaardse Dam* ten noorden van *Lobith* op meerdere plaatsen. Ook spoelt het benedendeel van de *s-Gravenwaard* bij *Herwen* en *Aerd*t met dijk en al weg.

Nederrijn en *IJssel* voeren veel water af. Te *Wageningen* staat de *Nederrijn* op 20 en 21 maart 1751 6 à 7 duim hoger dan in 1740. En dan gebeurt wat velen al lang hebben zien aankomen. De *Noorderlekdijs Bovendams* breekt door.

Een siddering gaat door het *Sticht* en door *Holland*. (Cf. deel V, 760, 761.)

DOORBRAAK LEKKENDIJK KRIJGT ERNSTIGE GEVOLGEN

Al jaren maken velen zich zorgen over de slechte staat van rivieren en dijken, in het bijzonder van de *Lek*. Door ondiepten neemt de capaciteit af en komt het water steeds

hoger. Als bewijs halen de Nederlandsche Jaerboeken de Aantekeningen van Bolstra aan: Verhael van de Inspectie van de dijken langs de rivier de *Lek* van de stad *Schoonhoven* tot aen *Amerongen* toe door Melchior Bolstra, Ordinaris Landmeter van Rijnland.

Het Water is op den 11. Maert 1744, en eenige voorgaende dagen, in de Rivier de *Lek*, tusschen *Schoonhoven* en *Amerongen*, met een open Rivier (dat is zonder Ysdammen) hooger geweest dan by eenige gedenkteeken bekend is. En wel 31 Duimen hooger dan in den jare 1598, volgens den Gedenksteen, staende te *Vreeswyk*, anders genaemd de Vaert, tegen over Vianen, 24 Duimen hooger dan, by Yskropping, in de jare 1726, 10 Duimen hooger dan het Gedenkteeken van het jaer 1740 [...]

Op een kaartje getiteld Hollands Waterstaat staat aangeduid, dat het klokkengeslag 11 voeten, 7 duimen boven Amsterdams Peil is. Dan dreigt gevaar en luidt men de klokken. Op 22 maart, een dag vóór de doorbraken bij *Jaarsveld*, is aan de overkant van de *Lek*, tegenover *Rhenen*, de dijk van de *Marschpolder* doorgebroken, de *Nederbetuwe* komt blank te staan. Het water blijft hoog en in de nacht van 25 op 26 maart valt er een tweede gat in de *Lekdijk* en wel bij *Beusichem* in het graafschap *Buren*. Het water zet een groot deel van het Land van *Beusichem* en *Zoelmond* blank en stroomt verder naar *Tricht*, *Beesd*, *Mariënwaard*, *Acquoy* en *Culemborg*.

Doorbraken bij *Gendt* (*Waal*, *Overbetuwe*) en *Balgoij* (*Maas*, Rijk van *Nijmegen*) dragen ook bij tot de inundaties. Het water bereikt daardoor wel de *Diefdijk*, maar hoog staat het daar niet. In het *Land van Maas en Waal* is zoveel overlast, dat men er in 1751 nagenoeg geen oogst kan binnenhalen.

In *Zaltbommel* moet men de drie poorten aan de waterzijde afdammen; in de huizen die buitengedamd zijn staat drie tot vier voet water. Het Geldersch Koffyhuis is nog over een plank naar een schuifraam in een bovenkamer bereikbaar.

Op afgelegen plekken is een galgenveld. Hier Volewijk aan de noordzijde van het IJ. Prent van *Antonie van Borssom*, 1664/1665, Rijksmuseum, Amsterdam.

Op 21 maart ontdekt men te *Langerak* aan de *Lek* (*Alblasserwaard*) een defect aan een duiker onder de dijk, maar men kan het gevaar bezweren. Ernstiger is dat er op 23 maart twee gaten vallen van 30 en 11 roeden in de *Lekdijk* onder *Jaarsveld*, vóór en beneden de galg. De gevolgen zijn rampzalig. Het water stroomt de *Lopikerwaard* en *Krimpenerwaard* en het *Land van IJsselstein* binnen. Er zijn verscheidene slachtoffers. De Nederlandsche Jaerboeken geven meer details. Een bericht uit *Jaarsveld*.

Het water in de Rivier de *Lek*, den 19. dezer Lentemaend tot 45 duim boven het Jaersveldsche Klokkegeslag gerezen zynde, stelde men alles wat mooglyk was in 't werk, om in het dreigende gevaer te voorzien. Zoo door de Dyken te kisten, als met het leggen van pakwerk en bermten achter dezelve. Dan de vloed zwol vervolgens dermaten dat het water des morgens van den 23. daeraen reeds 78½ duim boven het voorsz. klokkegeslag stond, welk gezicht in groot en klein geen geringe ontsteltenis veroorzaakte, die des namiddaegs tusschen 3 en 4 uren bysterlyk vergrootte, wanneer men vernam dat het water, als in een oogenblik, over de 9 duim gevallen was. Hier op zag men het landvolk terstond in de uiterste verbystering herwaert vluchten; wanneer eenige Luiden, wien het opzicht op den Dyk aen de overzyde der Rivier omtrent *Ameide* aenbevolen, en, na zoovele dagen en nachten wakens, nog eenig vermogen overgebleven was, zulks aen den hoek ziende, terstond overstaken; doch, eer zy aen dezen kant aenkwaemen, werd hun al toegeroepen dat de Dyk boven de galg van Jaarsveld ingebroken was. Daer by gekomen, bevond men de inbreuk omtrent 30 Roeden groot te zyn, en recht tegenover de Huizing van eenen Jan Floren de Gier, die den toemelozen stroom op zynde woning ziende aanbruischen met al zyn gezin, half dood van schrik, op het dak gevluht was, waer zy op de erbarnelykste wyze zaten te kermen, in de uiterste vreeze dat de vloed elk oogenblik het huis onder hen zoude weg rammeien, en dus hunne levenstoorts in de wateren uitgebluscht worden...

Dan, door de schikking der voorsz. personen, die overgestoken waren, en de hulp van eenige Arbeidslieden, werden 2 Schuitjes, by geval op dat pas tegen den Dyk liggende, en misschien door de Voorzienigheid hier tot een middel der verlossinge dier ter dood benaeuwden geschikt, over den Dyk gehaald, en die elendigen daer door uit zoo yslyk een gevaer gered. Hoe ver de blydschap over de behoudenis van leven en lieve panden de smert over het verlies van have en goederen hier te boven is gegaen, kan de Lezer beter denken dan wy uitdrukken. 't Is aenmerklyk dat de plaets, waer deze inbraek is gevallen, eene van die genen is, waer op de minste gedachten gevestigd waren. Des avonds van den gemelden 23. geschiedde een Twede Doorbraek in den zelfden Dyk omtrent een kwartier uurs van die by de Jaersveldsche Galg naer dit dorp toe, waer door een groote meenigte menschen, die aen den Dyk arbeidden, nevens eenig Vee, tusschen de Doorbraken afgesneden werden; doch na in de uiterste bekommering, den geheelen nacht, onder den blauwen Hemel, doorgebracht te hebben, den volgenden dag door eenige Vaertuigen echter nog gelukkiglyk gered. Het Gat, door deze Twede Doorbraek gemaekt, is omtrent 11 Roeden groot.

De Landen, door die beide Doorbraken overstroomd wordende, zyn die van *Jaarsveld*, *Kapelle*, *Lopik*, *Ysselstein*, *Benschop*, *Polsbroek*, enz., zelfs is de *Crimpener Waerd* onder gelooopen van de Vaert af tot aen den *Yssel* toe.

In *Schoonhoven* stromen de vluchtelingen binnen. Het water staat voor de stad, men heeft de Singel moeten afdammen.

Ook in de *Bommelerwaard* ontstaat een doorbraek, nota bene door opzet.

In de *Bommelerwaard* zyn geen Doorbraken gevallen dan in de Heerlykheit van *Pouderoyen*, waer 3 of 4 Huizen, gelyk te *Brakel*, dat neffens de Dorpen *Balgoy*, *Nijftrick*, *Wichen*, *Leur*, *Wezel*, *Hernen*, *Horsten*, *Altford*, *Afferden*, *Haren*, *Puffelik*, *Leeuwen*, *Dreumel*, en anderen door den Pouderoyischen inbraek ook overstroomd is, zyn weg gespoeld; kunnende dien inbraek geene andere

Dorpen geïnundeerd woirden, vermits het Water gestuit wordt door een Dwarsdyk, den Meidyk genaemd, en eigenlyk gelegd om te beletten dat geen andere Dorpen in den *Bommelerwaard* gelegen, geïnundeerd worden, wanneer een doorbraak te *Brakel* of *Pouderoyen* mogte voorvallen. De doorbraken op de 23ste maart treden op bij stil weer, 's avonds om half elf, slechts 3 roeden van elkaar. En dat op een plek tussen de kerk en de Veersteeg van *Poederoijen* waar de dijk hoog en stevig is. Men denkt aan kwade opzet. Heer en dijkstoel van *Poederoijen* loven honderd dukaten uit voor wie de dader kan aanwijzen. De dijk bij *Hedikhuizen* ten oosten van *Heusden*, die wel vier voet was gezonken, kan men door bekisting behouden. In de stad staan enkele straten blank, maar drie dagen later zijn ze al weer vrijwel droog als gevolg van de doorbraak bij *Brakel* in de *Bommelerwaard*.

Hoe is intussen de toestand aan de *Lek*, in het bijzonder te *Jaarsveld*?

Op 7 april begint men met herstelwerk en op de 18de is men klaar. Alleen al *Benschop* heeft 170 vrijwilligers 'ten dyke' aangevoerd. Dan moeten de twee doorbraken, de bovenste van 13 en de benedenste van 30 roeden, nog worden gedicht. Het leggen van de kistdam en het verzwaren van de benedenste Vorskade zijn al gegund, als er een kink in de kabel komt. Het water in de *Lek* begint op 10 april weer te wassen en de bewoners van de *Krimpenerwaard* schrikken zich een ongeluk.

In de nacht voor de 16de breekt de omdijking van het bovenste gat weer door. De plek is ongunstig en wederom stroomt het water over de eerder geïnundeerde landerijen. De nieuwe breuk is 7 roeden wijd en 14 voet diep. Het blijkt dat de *Lek* van jaar tot jaar hoger zwelt en nog nooit zo hoog is geweest als in 1751. De voornaamste oorzaak is het ondieper worden door aanslibbing.

Volgens de Mercurius staat het water in de Krimpenerwaard 6 à 7 voet hoog. Men wendt het gevaar voor *Zuid-Holland* af door het openzetten van 26 sluizen tussen *Oudewater* en *Krimpen*. Daardoor strekt het water zich in het Land van *Montfoort* niet uit tot de *Ijsseldijk*.

De Mercurius heeft nieuws uit *Ijsselstein*, *Lopikerwaard*, vlak bij de fatale doorbraak.

[...] meldende dat 's namiddags ten 5 uren, even na 't breken van 't eerste Gat in den Dyk, de Boeren uit de naastgelegen Dorpen met hun Vee en Have in groote menigte naar deze Stad kwamen vluchten, en dat zulks tot in de laten avond duurde, wanneer het ongeluk door een afgryzelyk onweer van Donder en Blixem nog verzaard wierd. Evenwel had men dien geheelen nagt, by 't light van Lantaarnen, Vee in de Stad gedreven, en den volgenden morgen, het nog overig zynde en in 't Water staande met Schuiten en Praamen gered, zoo dat 'er byna niets verloren of verdrongen was.

Het lot van de vluchtelingen wordt nog verzaard door duisternis en door regen en onweer, dat rond middernacht losbarst. De inwoners zetten kaarsen voor het raam als signaal en de poorten staan de hele nacht open. Steeds komen er mensen met vee binnen, zowel uit *Polsbroek* als uit *Benschop*, totdat ook de zandpaden op de dijken onder water komen te staan. Dan zet men schuiten en pramen in; alle vee blijft behouden.

Intussen is het water in de *Lek* al weer tamelijk aan het vallen.

In het Sticht *Utrecht* is men uiteraard zeer bekommerd over de doorbraken bij *Jaarsveld*. Gelukkig kan men door het spoedig openzetten van de sluizen en dankzij het werk van honderden mannen voorkómen dat het water zich aan het bovengedeelte van de *Ijssel* tot aan de dijk uitbreidt (dat was in 1726 wel anders).

Aan de *Lekdijk Bovendams* vermindert het gevaar pas vanaf 26 maart, door een inbreuk tussen 3 en 4 uur 's morgens bij hevige wind aan de overkant van de *Lek* bij *Beusichem*. Zo veroorzaakt de inbreuk bij *Beusichem* grote onzekerheid in de provincie *Utrecht*.